

Михайло Антонович (Бреслав)

КОЗАЦЬКИЙ ПРОЄКТ ВАСИЛЯ КАПНІСТА.

Історія з поїздкою Капніста до Берліну широко znana нашому загалові. Губерніяльний маршалок шляхти, відомий уже як автор „Оди на рабство” (1783), Василь Капніст з’явився навесні 1791. р. в Берліні в канцлера Герцберга, питаючи, чи не допомогла б Пруссія вибитися козацькій нації зпід московської деспотії¹⁾. Герцберг у своєму звіті королеві зазначив, що Капніст зробив на нього добре вражіння, але ж відповідь канцлера могла бути тільки ухильна, мовляв, від розвитку подій повстання покажеться, чи Пруссія виступить із допомогою, чи ні.

Цей епізод із історії змагань України до політичної самобутності вже досі часто повторювали та інтерпретували на всі лади. Була згадка й за те, що момент вибраний Капністом для поїздки був догідний, бо вже кілька літ відносини між Росією та Пруссією були дуже напружені. Суперечності інтересів обох держав у Польщі от-от могли потягти за собою збройну акцію, і то в умовах дуже невідгидних для Росії, війська котрої були звязані на півдні проти Туреччини й на півночі, де саме ледви закінчилася війна зі Швецією (мир у Верелє 14. VIII, 1790). Кілька разів висловлювали вже й імовірний здогад, що Капніст не міг їхати на власну руку, а що він мусів репрезентувати принаймні невелику групу однодумців.

Але якось досі мало звертали увагу на хронологічну близькість цієї поїздки Капніста з іншим виявом його політичної активності, а саме з його „підставою”, на якій можна набрати й утримати військо охочих козаків” (Положеніє, на какомь можетъ быть набрано и содержано войско охочихъ казаковъ) — початку 1788. року. Відомості про це „Положеніє” давно надруковані в роботі Н. Гри-

¹⁾ Bronisław Dembiński, Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791, „Przegląd Polski”, III, 1896, str. 511—523, його-таки: Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski, I, Львів, 1902, стр. 375 (зреферовані М. Грушевським у ЗНТШ 9, 1896).

горовича „Канцлеръ князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событиями его времени“, 2 томи („Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества“, т. 29, Петербург, 1881, стр. 6—7 і 516—517).

Міжнародне положення Російської імперії почало ускладнюватися з 1787. р. Частину свого війська Росія мусіла тримати, зі згаданих уже причин ривалізації з Прусією, у Польщі, а тим часом почата на спілку з Австрією війна проти Туреччини пішла спочатку досить нещасливо. Російську флоту розбила буря на Чорному морі, а військо, під млявим і незручним проводом Потьомкіна, товклося біля Очакова й терпіло від недостачі харчів та від пошесних хоріб. Тимчасом на півночі шведський король Густав III. почав недвозначно брязкати зброєю, наміряючись використати скрутне становище давнього ворога. Російський уряд мусів серіозно затурбуватися справою збільшення своєї армії, чи то додатковими рекрутськими наборами, чи добровольчими формаціями. В такий час (початок 1788.) надвірний радник Василь Капніст подав цариці своє „Положеніє“.

Текст цього останнього, нажаль, досі не віднайдений. Катерина II. передала його на розгляд графові Олександрові Безбородькові²⁾, котрий на проєкт Капніста написав своє „Мнѣніє“ (С. И. Р. И. О., ст. 516—517), з якого й можна зробити собі деяке уявління про ті ідеї, які Капніст поклав в основу своєї роботи. Із слів Безбородька виходить, що Капніст проєктував набрати 5.000-ний відділ козаків³⁾, котрі б оперували як самостійна окрема боєва одиниця. Козак ішов на службу добровільно, з власним конем і муніцією, та мусів служити 10 походів, дістаючи за це 12 карбованців, харчі й фураж; родину його мали звільнити від рекрутчини й подушного податку, при організації відділу мали по змозі відтворити давні традиції Гетьманщини, і то навіть такі призабуті — як виборність сотенних старшин самими козаками. Цей пункт зрозумілий з точки погляду тодішніх військових теорій, які під вражінням недавніх перемог американської міліції над англійським регулярним військом у визвольній війні (1775—1783) взагалі були схильні признавати добровільним оборонцям свободи тактичну перевагу в бою над бездушною муштрою регулярних військ європейських „тиранів“. Що таку точку внесено у програму, це доказує лише, що Капніст був

²⁾ За наслідника Катерини Павла I. (1796—1801) Безбородько дістав титул князя.

³⁾ У Безбородька не зовсім ясно, чи цю чисельність — 5.000 — запропонував Капніст, чи це вже Безбородько сам обкрюював далекоюягліші плани.

у курсі наймодерніших поглядів паризьких салонів, де тоді за-любки передискутовувались воєнно-теоретичні проблеми.

Щоб улегшити урядові прийняти свій проєкт, Капніст рівночасно вказував різні шляхи, якими можна було запобігти зменшенню числа населення, що повинно було постачати рекрутів; видатки на удержання козацької армії після війни мусіли повернутись через зрівняння козаків у податках із селянами, котрі досі платили більше⁴). Але найважливіше ствердити, що в уяві Капніста фігурувала самостійна козача військова сила, під власною командою, фактично не звязана з російською армією.

Безбородькове „Мнѣніє” свідчить про заховано негативне відношення графа до проєкту Капніста. Час був скрутний, перебирати у способах здобути вояків не доводилось, і тому Безбородько, як тодішній приватний секретар цариці, прийняв „Положеніє”, але зі становища центральної влади постарався зломити небезпечне вістря проєкту... „Треба дивитись, щоб це не мало вигляду давнішнього гетьманства”, писав він, і рішуче відкинув домагання Капніста створити з козацького війська самостійну боєву силу. Воно мусіло бути, на думку Безбородька, роздроблене і приділене частинами до регулярних полків. Таксамо Безбородько відкинув виборність сотенних старшин, покликаючись на наказ Петра I з р. 1715., згідно з яким сотників мав призначати полковник. Нарешті Безбородько згадує, що князь Потьомкін формує саме різні козацькі відділи. Тимто, для одностайности пляну, радив він послати Потьомкінові Капністів проєкт, зазначаючи, що його одобрила цариця, і що фонди на його зреалізування призначено. Потьомкінові дозволялось робити набір козаків по своїй волі.

Безбородько не був засадничим ворогом усього, що українське. Він цінував вартість багатьох решток українського самоурядування. Йому завдячує Україна привернення Литовського Статуту і Магдебурзького права (1798), скасованих за Катерини II. Але Безбородько ставав ворогом усякої територіяльної окремішности, наскільки вона в чомусь обмежувала компетенції центральної влади. Дня 25. листопаду 1794. р. приватний секретар цариці писав до фельдмаршала Рєпніна: „Я согласенъ съ мнѣніемъ Вашего Сіятельства, что въ новыхъ областяхъ не только права, но даже и обряды добрые должно оставлять неприкосновенными... Власть самодержавная будетъ въ полной силѣ и святости съ Литовскимъ Статутомъ столько же, сколько же и съ Уложеніемъ, ни правамъ ни времени несообразнымъ, искать педантически однообразія была бы та-

⁴) Знову непевно, чи це зрівняння козаків у податках із селянами (селяни платили 1.70 карбованців, козаки 1.20) думка Капніста, чи самого Безбородька.

кая же химера, какъ предполагать и равенство между людьми" (С. И. Р. И. О., 16, ст. 60). Такою небажаною автономною появою було б козацьке військо Капніста. Одначе водночас Безбородько був досить гнучким придворним, щоб не відкинути небажаний йому проєкт, а тільки, обтесавши, дати його до розпорядимости всесильного Потьомкіна, що саме тоді захоплювався козацькими формаціями. Потьомкін, погоджуючись із „Миѣні-єм” Безбородька, вважав, що набір козаків за пляном Капніста буде корисний, і хотів здійснити його на зразок таких самих організацій серед Донського війська.

Капніст і сам цікавився долею свого проєкту, як це свідчить власноручна записка Катерини до Безбородька, де цариця просить прочитати їй завтра „Положеніє”, щоб дати Капністові рішучу відповідь (С. И. Р. И. О., 29, ст. 7). Але ж яка могла бути ця відповідь? Не можна знати, чи Капніст довідався коли про „Миѣніє” Безбородька, бо його написали лише для вищих урядовців. Найпевніше звичайний надвірний радник міг довідатись лише, що його проєкт прийнято і віддано для здійснення князеві Потьомкінові. Тим часом діяльність князя Потьомкіна, тоді всесильного володаря південної України, в цих останніх роках його життя могла збуджувати надії у прихильників давньої козаччини. У січні 1788. р. Потьомкін здобув царицин рескрипт на повернення чугуївських міщан у козаки і на створення над Бугом та Інгулом сторожевого козачого війська (С. И. Р. И. О., 27, ст. 468); у квітні того самого року Катерина дала свому фаворитові загальний дозвіл формувати козачі полки з чумаків („ямщикова”) та міщан (С. И. Р. И. О., 27, ст. 486—487); у липні Потьомкін утворив на власний кошт при катеринославських кірасирах ще 4 ескадрони регулярних козаків (там-таки, ст. 416). У квітні 1790. р. Катерина дає загальний дозвіл на побільшення чисельности „малоросійських войскъ” у всіх, доручених Потьомкінові губерніях (С. И. Р. И. О., 42, ст. 72—73) таким способом, що міщан повертали в козаки. В цьому часі цариця трактувала існування козацтва в Російській імперії як засіб притягати українське населення в Польщі... тим більше, що зазіхання на православні землі Речі Посполитої, яка хилилася до упадку, ставали такі актуальні. „Умноженіє войскъ казачьихъ, къ которымъ въ свое время могли бы присоединиться и заграничныя Наши единовѣрцы, весьма нужно...”, писала цариця до Потьомкіна (з 6. липня 1789., пор. С. И. Р. И. О., 42, ст. 17)⁵).

⁵ Ще передтим, 6. травня 1788., цариця дакувала Потьомкінові та генерал-майорові Неранчичеві за швидке й успішне формування козачих полків, див. С. И. Р. И. О., 27, стр. 494.

Цариця вважала за вказане забути і за своє колишнє при- зирство до запорожців, котрі недавно передтим вернулися були з Дунайської Січі під проводом Білого та Головатого на російську службу і в листопаді 1788. р. ще раз склали доказ своїх небудсних воєнних здібностей, здобувши самі-одні штурмом острів Березань проти Очакова. Це, розуміється, знову піднесло боєву репутацію козацького війська. Таким чином можна ствердити, що в 90. рр. XVIII. ст. шанси козацтва в російського уряду, або краще сказати — в Потьомкіна, сильно піднялися. Цей останній, як завше, носився з широкими плянами організації цілого північного побережжя Чорного моря, плянами, в яких і козацькі війська, як уже видно з наведе- них попередньо фактів, грали видатну роллю. Недурно ж, не вва- жаючи на деякий спротив цариці, добився Потьомкін 10. січня 1790. р. проголошення себе „великим гетьманом Наших козацьких Катеринославських і Чорноморських військ“⁶⁾.

Доля проєкту Капніста, після того, як його прийняв і похвалив Потьомкін, невідома. Але автор „Оди на рабство“ був у наступних роках свідком зросту чисельности і значіння козацтва. Бравурне здобуття Березані викликало подив навіть чужинецьких офіцерів у російській армії. І тут можемо поставити собі питання, яке покищо мусить залишитись без відповіді. Чи існує якийнебудь зв'язок між Капністовим проєктом окремого козацького війська з 1788. р. і його поїздкою до Берліна 1791. р.? Чи знав уже Капніст, їдучи до Герц- берга, долю свого „Положення“, чи ще міг сподіватися його пере- ведення в життя? Чи стоїть у зв'язку з долею його проєкту Капні- стова скарга в Берліні на „тиранію князя Потьомкіна“? Чи не бу- дуть обидва факти з 1788. і 1791. року тільки двома випадково ві- домими нам кільцями якихось глибше задуманих, систематичних плянів та зусиль? „Вообще он принимал живое участие во всем, что касалось Малороссии и как бы страдал вместе с нею, от чего по большей части был грустен и в дурном расположении духа. Одно желание его было — возстановить прежнее благоденствие и бо- гатство Малороссии и оживить, так сказать, народ, помнящий еще свою свободу, но угнетенный и преследуемый несправедливостью земской полиции того времени“ — писала про Капніста пізніше його донька Софія (Мемуари Декабристов, т. I., Издательство „Политка- торжан“, Москва, 1928, стр. 311). Потьомкін несподівано вмер у жовтні 1791. р., але в той час, як Капніст їхав до Берліну, його діяльність була ще в самому розгарі, та й турецька війна ще не скінчилася. Чи покладав Капніст якісь надії на козацькі полки,

⁶⁾ Заміти Катерини проти такої номінації, див. С. П. Р. И. О., 42, стр. 50; уділення гетьманського титулу, там-таки, стр. 57—58.

сформовані Потьомкіном? Усі ці питання, як уже згадано, мусять залишитися без відповіді...

Із смертю князя в Петербурзі охота користуватися козацькою для своїх політичних цілей зразу ж сильно ослабла. Доказ того, що тільки особистий вплив і значіння князя Таврійського були запорукою їх успіху. Державні мужі Російської імперії все ж уважали українське козацтво за занадто обосічну зброю⁷⁾. Безбородько, сам колишній значковий товариш, недвозначно виявив своє негативне відношення до цього необчисленного чинника три роки після смерті Потьомкіна, в 1794. р. Тоді звернувся до нього, стурбований розвитком Косцюшкова повстання, фельдмаршал Репнін із пропозицією підняти проти поляків православне населення, обіцяти йому козацькі вольності й нагадати часи Гонти. Безбородько без надуми відповів на цю пропозицію рішучою відмовою: „На сихъ дняхъ вздумалось князю Репнину прислать два странныя представленія: первое, чтобъ составить Запорожцовъ изъ бывшихъ Уманскихъ, Бѣлоцерковскихъ и Побережскихъ казаковъ, учиня общую кличь, а потомъ пустить ихъ на Польшу, гдѣ ихъ число и паче умножится... я сталь говорить относительно перваго, что ежели въ 1790 году хотѣли употребить подобное крайнее средство, то самая уже крайность нашего положенія того требовала. Мы были въ войнѣ съ Шведами и Турками, ожидая ея отъ Англіи и Пруссіи. Поляки, на то время весьма сильныя, противу насъ были готовы. Надлежало потому искать способовъ къ ихъ истребленію независимо отъ нашихъ операцій; да и тутъ входили еще особенныя покойника виды (розбиття скрізь мої, М. А.). Теперь мы не въ такомъ крайнемъ положеніи. Украина, Подолія и Волинь наши. Слѣдовательно было бы возмутить свой собственный народъ, помнящій времена Хмельницкаго и склонный къ казачеству. Тутъ сдѣлалася бы военная нація и тѣмъ опаснѣе, что и Малороссія (себто — Гетьманщина, за термінологією XVIII. ст.) заразилася бы тотчасъ тѣмъ же духомъ, а за нею и ея губернія (его — Потьомкінова, себто: Херсонщина й Катеринославщина). Отъ чего вышла бы новаго рода революція, въ которой, по крайней мѣрѣ, принуждены будемъ возстановлять гетманство, дозволять многія нелѣпныя свободы, и словомъ — терять то, чѣмъ смирно и тихо на вѣки бы владѣли”. (С. И. Р. О., 29, ст. 260—261: до А. Р. Воронцова).

Безбородько мимоволі зрадився тут, признавши такі мотиви, як „особливі наміри покойника” (т. є. Потьомкіна), себто власну неохоту перечити бажаннямъ всемогутнього фаворита, котрі привне-

⁷⁾ Лише у скруті Наполеонівських воєн та пізніше в рр. 1830—31. виринали знову проекти козацьких формацій.

лили його прийняти давніше плян Капніста. В душі Безбородько і в 1788. р. був проти по-старому зорганізованого козацтва, як проти організації, що самим своїм існуванням зумовляє такі вольності і привілеї, які не вміщалися б у рямах безумовного послуху та підпорядкованости центральной владі.

МУСНАЈЛО АНТОНОВИЧ (Breslau).

DER ENTWURF EINES KOSAKENAUFGEBOTES VON VASYL' KAPNIST.

(Zusammenfassung.)

Im Herbst 1788 reichte V. Kapnist der russischen Regierung einen Entwurf ein, der die Errichtung eines Kosakenaufgebotes vorsah, das dem von Schweden und Türken zugleich bedrohten Russland militärische Hilfe leisten könnte. Das Gutachten Bezborod'ko's zeigt, dass im Kapnistschen Entwurfe die Elemente des partikular-ukrainischen Gedankens stark zur Geltung kamen. Die allgemeine Lage in Europa, insbesondere die dauernd verwickelte aussenpolitische Stellung Russlands gestattet die Frage aufzuwerfen, ob der erwähnte Entwurf Kapnists nicht in Verbindung mit seiner im Frühjahr 1791 unternommenen Reise nach Berlin steht. Könnte man nicht annehmen, dass der Plan der Errichtung eines selbstständigen Kosakenheeres und der Versuch, die preussische Hilfe gegen Russland zu erlangen, nichts anderes als zwei uns bekannte Glieder irgendwelcher grösseren geheimen Unternehmung sind. Als Grundlage zu diesem Aufsatz wurden lediglich die gedruckten Quellen benutzt.

